

פתיחה

למעלה ממאה שנים חלפו מאז הולדתה של לאה גולדברג ולמעלה מארבעים שנה – מאז פטירתה, ודומה שבארבעת העשורים האחרונים העיסוק בה וביצירתה הולך ותופס מקום נרחב יותר ויותר בתרבות העברית-הישראלית. רבים משיריה זכו להלחנה, ולא פחות מעשרה ספרים על יצירתה וחייה ראו אור בתקופה האמורה, וכן עשרות רבות של מחקרים ומאמרים אקדמיים ורשימות עיתונאיות. בתקופה זו ראו אור מהדורות חדשות של יצירותיה, התפרסמו יצירות גנוזות מפרי עטה, וכן מכתבים שכתבה ומכתבים שנשלחו אליה; כמו כן נדפסו יומניה מילדות ועד בגרות, נערכו כנסים אקדמיים על יצירתה, ואף הוצגו מופעים ותערוכות המבוססים על יצירותיה. גם ציוריה משנות חייה האחרונות הוצגו בתערוכות אחדות בגלריות של יישובים עירוניים וכפריים.

בשנת המאה להולדתה התרבו המיזמים הקשורים בה וביצירתה. כך, לדוגמה, נערך לציון מועד זה קונצרט מיוחד של התזמורת הפילהרמונית והתאטרון הקאמרי – מופע הצדעה שכלל ביצועים של שיריה שהולחנו; בספרייה הלאומית הוקם אתר אינטרנט שעוסק בה וביצירותיה; בכנס השנתי "לשון ראשון" שהתקיים בראשון לציון, נערך מופע חגיגי של שיריה; באותה שנה הועלה על הבמה המופע "משירי ארץ אהבתי". בבית ביאליק נערך ערב לציון מאה שנים להולדתה ובו נישאו הרצאות, קראו משיריה והקרינו סרט דוקומנטרי; בבית הספר לעיצוב ואמנות "שנקר" נערכה תערוכת כרוזת של תלמידי המחלקה החזותית בנושא לאה גולדברג; כנסים אקדמיים מרובי משתתפים נערכו באוניברסיטאות חיפה, תל-אביב וירושלים. ביישובים רבים בארץ צוינה שנת המאה להולדתה באירועי תרבות מקומיים למבוגרים ולילדים.

העניין הרב והמגוון ביצירתה הספרותית לא רק שלא גווע לאחר מותה אלא בפירוש התחזק והתרחב. יש בכך כדי להעיד הן על יצירתה ועל התכונות המיוחדות אותה הן על חוקריה וקוראיה, שגילו וממשיכים לגלות בה פנים חדשות.

יתר על כן, דומה שלאה גולדברג הפכה בעשורים שלאחר פטירתה לא רק לדמות הזכורה והבולטת ביותר מבין משוררי המודרנה ובראשם שלונסקי ואלתרמן, אלא שהיא זוכה למעמד של גיבורת תרבות של ממש – דמות של יוצרת, שהתרבות העברית חוזרת

ונאחזת בה שוב ושוב בדרכים מדרכים שונות, חוזרת ונדרשת אל יצירתה על סוגותיה המגוונות למבוגרים ולילדים כאחד, ורואה בה דמות מופת. כך, למשל, מאיר אריאל כותב ב-1984 את השיר "שדות גולדברג", המתכתב עם שירה הידוע "האמנם עוד יבוא ימים", והשיר זוכה מאז לביצועים שונים ולהשמעות מרובות; ב-1992 מופיע ספרו של חזי לסקלי, אשר זוכה לכותרת העכברים ולאה גולדברג; ב-2005 מפרסמת אנה הרמן "י"ד סונטות בעקבות לאה גולדברג" בגיליון הראשון של כתב העת הו!, שבו יוחד לה מדור שלם, והוא מבסס את מעמדה המרכזי כמוודל בקרב יוצרים צעירים; ושורה של משוררים ומשוררות מפרסמים לאחר מותה שירים המוקדשים לה.¹

במכלול יצירתה מתגלה גולדברג כיוצרת משכילה, בת-בית בתרבות האירופית ומחוברת לקלסיקות הספרותיות שלה, אך מעורָה גם בהיבטיה של תרבות עברית שורשית. פְּלאיים אלה מניבים ביצירתה דרכי ביטוי ועיצוב מיוחדות לה ומיוחדות לעצמן, שאינן בגדר שעתוק של השיח השירי הנקוט ביצירות בני דורה – משוררים ומשוררות כאחת.

האם בכך טמון הפתרון לחידת הרנסנס שזכתה לו לאחר מותה? האם שינויים בטעם הספרותי של הדור האחרון הכשירו את הלבבות לכך? האם התקבלותה הנרחבת של שירת הנשים שימשה גורם מאיץ? תשובות רבות אפשריות לשאלות אלו,² אך אולי בלתי אפשרי להגיע להסבר אחד ממצה לתופעה מרתקת זו בעלת הדינמיקה הבלתי-צפויה. לצד הפליאה על עצם התהליך קיימת גם התחושה שנעשה כאן צדק פואטי עם מי שנדחקה לקרן זווית על-ידי חלק מן הביקורת בעשור האחרון לחייה.

אם בראשית דרכה נחשבה כתיבתה של גולדברג "שקופה" ו"פשוטה", בעיקר משום שקוראיה ומבקריה קראו בעצמם את יצירותיה קריאה "פשוטה" בכלים לא-מתוחכמים, הרי שבעשורים האחרונים חל שינוי גם בגישתם של המבקרים, החוקרים והקוראים. שירתה ויצירות הפרוזה שלה, שזכו להארה מחדש, נתפסות היום כיצירות מתוחכמות, אשר "פשטותן" מתגלה ברוב המקרים כתחבולה אמנותית וכמסווה שמתבקש להסירו.

בשנים האחרונות התחוללה גאות של ממש בפרסום מחקרים על אודות גולדברג ויצירתה: בשנת 2011, במלאות מאה שנים להולדתה, ראה אור ספרו של גדעון טיקוצקי, האור בשולי הענן. כפי שמציינת כותרת המשנה שלו, הספר עורך "היכרות מחודשת עם

1 בין המשוררים שכתבו על לאה גולדברג או הקדישו לה שירים: אסתר ראב, דליה רביקוביץ, גבריאל פרייל, ט' כרמי, יהודה עמיחי, אברהם הוס, משה בן-שאול, טוביה ריבנר, חמוטל בר-יוסף, גלית חזן-רוקם, אבנר טריינין ורוני סומק. יש להניח שרשימה זו אינה שלמה.

2 ראו לדוגמה את הסבריה של חמוטל בר-יוסף (2012, עמ' 11-21). בר-יוסף תולה את סוד עמידותם של שירי גולדברג, בין היתר, בפשטותם, בענוותן של הקול המדבר, המעורר אמון והזדהות, בסירוב להיתקע בחוויות עבר טראומטיות, בפיתחן העולה מן השירים, בהעדפתה לתאר "חוויות אנושיות אוניברסאליות, קיומיות, נצחיות" (שם, עמ' 19), במיזוג המאוזן של מגמות פואטיות, ובבהירותם של השירים כמצע להנגישם לקהלים רחבים.

יצירתה וחייה של לאה גולדברג". הספר מתבסס בצורה אינטנסיבית על ספרות המחקר שנכתבה עליה, ומשלב בין סקירת תחנות ביוגרפיות בחייה ובין סקירה של היצירות הקשורות בתחנות אלה ושל הז'אנרים המרכיבים את מכלול יצירתה. בספר נכלל גם מבחר של שבעים משיריה, וכן מצורף אליו תקליטור הסרט שיצר יאיר קדר: "לאה גולדברג בחמישה בתיים" (2011), אשר זכה מאז להקרנות בסינמטקים, בטלוויזיה ועוד.

ב-2012 התפרסם ספרה של חמוטל בר-יוסף, לאה גולדברג. זוהי מונוגרפיה חדשה עליה (המונוגרפיה הראשונה נכתבה על-ידי טוביה ריבנר והתפרסמה ב-1980). הספר לא רק נצמד לסדר הכרונולוגי של האירועים בחייה, אלא גם מתבונן בדברים "לרוחב", כפי שמציינת המחברת, כדי להתחבר לפרספקטיבה על-זמנית. בספר ארבעה פרקים. הפרק הראשון סוקר את ילדותה ונעוריה של גולדברג, ואילו שלושת האחרים נאחזים במקומות הגאוגרפיים שבהם חייתה ויצרה, וממילא גם בתקופות חייה הקשורות בהם ובפעילויותיה שם: גרמניה וליטא, תל-אביב, ירושלים.

באותה שנה, 2012, הופיע גם ספרה של רבקה אלינב, "כי מרה מאוד הדעת": עת הגיבורה האינטלקטואלית-יוצרת בסיפורת של אלישבע (ביחובסקי) ולאה גולדברג. הספר נכתב מנקודת מבט פמיניסטית, ומתבונן במקומן של הנשים בספרות העברית ככותבות וכגיבורות ספרותיות. הוא מתמקד במעקב אחר "הולדתה" של גיבורה נשית חדשה בספר סמטאות מאת אלישבע ביחובסקי ובכתבי הפרוזה של לאה גולדברג.

בשנת 2013 ראה אור ספרה של שרה בן-ראובן, כעץ באפלת היער, העוסק באהבותיה של לאה גולדברג ובהשתקפותן בשיריה. נסקרים בו קשריה עם תריסר גברים, ומתוכם לפחות תשעה מוגדרים כאהוביה (לא כאוהביה), אשר יחסה אליהם הוליד תיעוד יצירתי (בעיקר שירים). השירים מפוענחים בצמוד לפרשיות שבעקבותיהן נכתבו, והספר מרחיב בפרטים הביוגרפיים של הדמויות הנזכרות בו.

ב-2014 התפרסם ספרה של זיוה שמיר, לשיר בשפת הכוכבים. בספר שבעה מאמרים (פרקים) על גולדברג ויצירתה. הפרק הראשון סוקר את השקפת עולמה והשתקפותה ביצירתה; פרקים אחרים עוסקים במודרניזם האורבני של לאה גולדברג, בהתחקות אחר זכרי לשון מן התנ"ך, מן האוונגליזם ומיצירות ביאליק ושקספיר בשירי האב שלה; פרקים אחרים דנים בפירון ועקריות בשירתה, וכן במעמדו של הפולקלור האמנותי ביצירתה האמנותית ובהגותה הפואטית. פרק אחד עוסק בפציפיזם האוטופי ביצירה לילדים "דירה להשכיר", ופרק אחר מתמקד במחזור השירים המאוחר "הסתכלות בדבורה".

בשנת 2014 ראה אור גם ספרה של יפעת וייס, נסיעה ונסיעה מדומה: לאה גולדברג בגרמניה 1930-1933, המתעד את שנות שהותה של לאה גולדברג בגרמניה בעת לימודיה האוניברסיטאיים, את הקשר המיוחד שלה עם המורה פרופסור קאהלה, ואת פרשת חידוש היכרותה עם חברתה ללימודים הלא-יהודייה לאחר מלחמת העולם השנייה. המחברת קושרת את הפרשיות הקונקרטיות אל הטקסטים הספרותיים של גולדברג (בפרוזה)

המשקפים אותן. הספר נשען על מחקר היסטורי ועל חומרים ארכיוניים, וגם על הרומנים שחיברה גולדברג על רקע שהותה בברלין ובבון.

ב-2016 פורסם ספרה של נטשה גורדינסקי, בשלושה נופים – יצירתה המוקדמת של לאה גולדברג. הספר עוסק ביצירתה של לאה גולדברג בין השנים 1935–1945, כלומר, בעשור הראשון שלה בארץ ישראל. המחברת דנה ביצירת גולדברג לא במסגרת הספרות הלאומית (העברית), כי אם בדיון השוואתי הקורא את יצירתה בתוך המרחב האירופי, ובמיוחד בהשוואה לספרות הרוסית ולספרות הגרמנית. ביסוד הספר מציבה המחברת את ההנחה "כי יצירתה המוקדמת של גולדברג נסבה סביב שאלות של זיכרון תרבותי ותרגום תרבותי". הספר בוחן את הערוצים הספרותיים השונים שבהם עסקה גולדברג בשנים 1935–1945, והוא מתייחס לארבע סוגות עיקריות שבהן התמקדה: הרומן, השירה, הרשימה והמסה.

למרות הניסיון מצד הביקורת המוקדמת לתייג את לאה גולדברג בעיקר כמשוררת האהבה הנכזבת, הרי שהמתבונן מקרוב ביצירתה יגלה גוני גוונים של התייחסות אל העולם, אל עצמה ואל זולתה, ולא בהכרח רק מנקודת המוצא האמורה. קשת הנושאים שלה, כפי שמתברר למעיין המדקדק, כוללת מגוון רחב יותר מזה שניסתה הביקורת לקבוע, מגוון שקוראיה ומבקריה המוקדמים נטו להתעלם ממנו לעתים מזומנות.

לאה גולדברג אמנם חזרה ועסקה בנושאים מסוימים ביצירותיה לאורך כל שנות כתיבתה, ובשל כך "הואשמה" על-ידי חלק מן הביקורת במונוטוניות. אך ראוי לציין כי כאשר שבה וכתבה על אותם נושאים בתקופות שונות בחייה, עשתה זאת אחרת, כשהיא טעונת ניסיון חיים, שעם הצטברותו במהלך השנים ממילא שינה גם את עמדותיה ואת התייחסותה וליטש את כתיבתה על אותם נושאים "מונוטוניים" כביכול.

עובדות אלה, טריוויאליות ככל שהן נשמעות, מזקיקות את חוקרי יצירתה ל"כיל-מחדש" של דרכי הבדיקה והמחקר, ואולי מצריכות בעיקר ריענון של זוויות ההתבוננות ביצירתה. ספר זה, שהוא פרי התבוננות שהייה ביצירתה של לאה גולדברג, מנסה אפוא להאיר את יצירתה מנקודות מוצא ותצפית מגוונות. הוא נשען בעיקרו על חתכים ביצירתה בנושאים שהמחקר והביקורת לא התעכבו עליהם כלל או כאלה שלא הרבו לדון בהם. מדובר באיתור וליקוט של חומרים מתוך כלל יצירתה למבוגרים, תוך מעקב קשוב אחר נושאים החוזרים ועולים בשלבי יצירה מוקדמים ומאוחרים שלה, ומרחיבים את תמונת עולמה השירי, מעבר למה שהוכר ונדון במחקר ובביקורת.

הספר כולל עשרה פרקים. הפרק הפותח והפרק המסיים (הנספח), מעמדם שונה מזה של הפרקים האחרים: הפרק הפותח סוקר את הביקורת המוקדמת שקידמה את פניה של יצירת גולדברג, ואף קיבעה מוסכמות מסוימות בנוגע אליה. בחינת התקבלותה מתמקדת בפרק זה לא רק בנושאייה ובתוכניהן של רשימות הביקורת שנכתבו על יצירתה, אלא גם בעמדות המגדירות המובלעות של מבקריה, המתבטאות בלשון הביקורת ובבחירת דרכי הביטוי.

פרק הנספח נוגע בהיבטים של "גאוגרפיה הומניסטית". חמשת חלקיו מבוססים על מסעות אמתיים שלי בעקבות לאה גולדברג וגיבוריה בברלין, העיר שהייתה נקודת מוצא ורקע בעיקר (אך לא רק) ליצירות הפרוזה שלה. אלה הם מסעות קונקרטיים-אישיים שהם בה-בעת גם מסעות ספרותיים מרובי אסוציאציות, המובילים הלך וחזור מן האתרים האורבניים אל יצירות הפרוזה והשירה של לאה גולדברג.

כאמור, בפרקיו האחרים של הספר נדונים נושאים המתבססים על חתכים ביצירתה של גולדברג ובעיקר על חתכי אורך, המאפשרים להאיר את הנושאים הנחקרים במבט דיאכרוני, לאורך ציר הזמן. זהו העיקרון שעליו מבוססים העיונים ברובם של הפרקים.

בדיונים הנפרשים בגוף הספר נחשפים מצד אחד היבטים מובלעים בפואטיקה שלה, ומצד אחר – נושאים ייחודיים שיצירתה נדרשת להם, ואשר כאמור לא הושם אליהם לב במחקר ובביקורת העוסקים ביצירתה.

לסוג הראשון שייכים במובהק הפרק השני, השלישי והרביעי. הפרק השני פורש את תופעת השירים חוצי-המגדר, שבהם דובר קול גברי, ה"מופעל" על-ידי מחברת אישה. הפרק בוחן את התופעה, את אופני התגלמותה ותפוצתה בשירת גולדברג ואת הסיבות לכך. הפרק השלישי ממקד את ההתבוננות בדרך שבה מפעילה המשוררת דמויות נשיות מוכרות מתוך רבדיה השונים של התרבות ביצירותיה השיריות (מן המקרא, מהמיתולוגיה היוונית, וכן מתוך מעשיות ויצירות ספרות קלאסיות), ומשתמשת בהן כאלוזיות, בעלות כוח רימז מן הכללי אל האישי, המתפקדות גם כמסכות בדרגות שקיפות שונות. הפרק הרביעי נוגע בצָבֵר מיוחד של אזכורים מתוך שיר השירים השזורים ביצירת לאה גולדברג, וכן בדרכי העיבוד המפתיעות שלהם בתוך שירתה (ואף בז'אנרים אחרים ביצירתה). בפרק זה מובלטים הן מקומו המיוחד של שיר השירים בעולמה הן עמדתה הפואטית הלא-שגרתית כלפיו. נושאים פואטיים ספציפיים אלה והדרכים שבהן הם נידונו והוצגו, הם בגדר חידושי מחקר ביצירת גולדברג.

לסוג השני של העיונים בספר זה, הנוגעים בנושאים ייחודיים, שייכים שאר הפרקים. הפרק החמישי דן בנושא התשוקה הנשית ומימושה, נושא שלמרבה הפליאה לא עסק בו המחקר בדרך שיטתית ומקפת, על אף קרבתו המתבקשת לנושא האהבה והאהבה הנכזבת, נושא שנחשב דומיננטי ביצירת גולדברג. בפרק נחשפות פניה של הכתיבה הארוטית הגולדברגית, "כתיבת הגוף", תוך מעקב צמוד וכרונוולוגי אחר הנושא, המאיר כך את הגרף הדיאכרוני המעניין של הופעותיו ביצירתה.

הפרק השישי עוסק בתהליכי חניכה, בעיקר של דמויות נשיות ביצירת המשוררת, הן בשירתה הן בפרוזה שלה. אולם תהליכי החניכה מוצגים כאן מזווית מיוחדת, כמתרחשים ומואצים באמצעות מסעות ברכבות. לצד העיסוק בנושאו המרכזי, נבדקות, בין היתר, התחבולות האמנותיות שנוקטת גולדברג לצורך ריענונו של סמל אוניברסלי (הרכבת) וחילוצו מן הבְּנָליות. הפרק השביעי עניינו חטיבת השירים על עָרִים, שנכתבה

לאורך כל שנות יצירתה. היא מתגלה בהם כמשוררת אורֶבֶנִית ומודרניסטית, אך תמיד – גם בעלת הסתכלות מיוחדת, אשר צבעה את שירי הערים בצבעים אישיים. שני פרקי העיון האחרונים בספר, השמיני והתשיעי, מציגים דבר והיפוכו מבחינת נושאייהם. בפרק השמיני נדון נושא "אובסיבי" בשירתה של גולדברג: חילופי החושך באור, או תקוות הסתלקותו של החושך מפני האור. נושא טריוויאלי-לכאורה זה מתברר בפרק כנושא-יסוד החוזר ומופיע בצמתים עתירי משמעות לאורך יצירתה, ובדיון שבגוף הפרק הוא אף נקשר להשקפת העולם האמנותית שבה החזיקה. לעומת הפרק השמיני, שבו נדונה תקוות המהפך מחושך לאור, הרי הפרק התשיעי עומד כל כולו בסימן המוות והחידלון. נושא המוות לא היה זר ללאה גולדברג, והיא נגעה בו בשירתה פעמים רבות, ואף בצעירותה לא נמנעה מלכתוב עליו. אולם בפרק זה נדונה זווית מיוחדת של הנושא: מדובר בו על "שירים על סף המוות" כמושג, המתמלא תוכן אוטוביוגרפי בעיקר בשירה האחרונים. אלה הם שירי "קו הקץ" ממש, אשר נכתבו מתוך ידיעת הקץ הקרב ובצל, ומכאן מעמדם הייחודי ביצירתה.

פרקי הספר מקיפים אפוא היבטים המשרטטים במצטבר פרופיל מרתק של יצירת גולדברג (ובמשתמע – פרופיל שלה עצמה כיוצרת מרתקת ולא-בְּנֵלִית). כך, נחשפת כאן רשת המתחים המונחת בתשתית יצירתה ומקיימת אותה כְּלֵב חֵי ופועם: המתח בין ארוס לתְּנוּסָה, בין גבריות לנשיות, בין תרבות אירופית לתרבות עברית, בין עבר להווה, בין דינמיות של רגש לסטטיות של צורות.

גם כותרתו של הספר מרמזת על אותה עמדת מתח הנובעת ממצב של "בין לבין". בשירה "על גבול האור"³, ששמו משמש כותרת הספר הזה, גולדברג מתארת את המעבר בין היום ללילה במילים אלה: "וְסֵהָר מְצִטֵּר עַל-פְּנֵי מְרוֹם, / הִבְהוּב לְבָן, וְהֵיר וְלֹא-בְטוּחַ / כְּלוֹ הַסּוּס בֵּין לַיְלָה לְבֵין יוֹם".

עמדת ההיסוס, או בהתבוננות אחרת – העמדה המביאה בחשבון אפשרויות סותרות או מתנגשות – מוקרנת מתוך רבים משירה של לאה גולדברג ומוציאה אותם מכלל פשטנות וחד-משמעיות.

ובמילותיה שלה בהמשכו של השיר הנזכר:

זו שְׁעַת תְּמוּזָה בָּהּ נֶעֱמַד אֱלָמִים
עַל גְּבוּל הָאֹר –

לֵאן יִפְנֶה לְבָנו?
הָאֵם נְחֹזֵר, אָחִי,
הַנֶּעֱבֵר?

שעת התמורה על גבול האור, פני יָאנוס לה, הצופים לפנים ולאחור בה־בעת; כמו יצירתה של גולדברג עצמה, המתבוננת לשני הכיוונים הללו בתערובת של היזכרות נוסטלגית וציפייה דרוכה לעתיד. נקודת אי־ההחלטה הזאת והמודעות לה מייצרות בכתיבתה מורכבות וריבוי פנים, ואותם ספר זה מנסה להציג.

ואמנם, מבעד למשקפת המחקרים הכלולים בספר זה גולדברג מצטיירת כיוצרת מורכבת, דינמית, רבת־פנים ורחוקה מאוד מן התדמית שניסו להצמיד לה מבקרי דורה הבוגרים והצעירים כאחד. תכונות אלה של יצירתה, אשר חלקן הגדול נחבא בין קפליה ואינו "מתמסר" אוטומטית לקוראיה ומבקריה באותה שקיפות שדובר עליה בעבר, הן הממשיכות להנביע ולקיים את העניין ההולך ונמשך בעבודתה הספרותית, ולקרב אליה דורות חדשים של קוראים, חוקרים ומבקרים.